

δες 16-30, με τίτλο: "Κείμενα Γιαννιτσιωτών εκπαιδευτικών (1900-1901) στο λεύκωμα της Βεροιώτισσας δασκάλας Καλλιόπης Μ. Δημητριάδου, όταν δίδασκε στα Γιαννιτσα". Το ενδιαφέρον τούτο περιοδικό εκδίδει η "Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Γιαννιτσών, ο Φίλιππος".

Θεωρώ σκόπιμο να σημειώσω και εδώ ότι ο γνωστός Εδεσσαίος ιστορικός και ανώτ. λειτουργός του Υπουργείου Εξωτερικών Ευάγγελος (Βαγγέλης) Κωφός με πληροφόρησε (μετά τη διάρκεια του Συμποσίου της Έδεσσας), ότι σώζεται στην Αθήνα το πλήρες Αρχείο της Αλληλογραφίας της "Πρακτικής Σχολής" της Έδεσσας και του "Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων", όπως και τα λοιπά Αρχεία του τελευταίου. Για την "Πρακτική Σχολή" και ειδικά για το Οικοτροφείο της, πρβλ. και όσα γράφει, στο ίδιο τεύχος, του αυτού περιοδικού, σελίδες 31-40/41, ο Τιμόθεος Τιμοθεάδης, στο ιστορικό σημείωμά του με τίτλο "Το Οικοτροφείο Γενιτσών".

ΓΙΩΡΓΟΣ Χ. ΧΙΟΝΙΔΗΣ

ΒΟΔΕΝΑ 1900: Εθνικές και εκπαιδευτικές όψεις

Με την ανακοίνωση αυτή θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε την εκπαιδευτική και εθνική πραγματικότητα των Βοδενών στα 1900, με βάση μια ανέκδοτη έκθεση του γυμνασιάρχη Θεσσαλονίκης Γ. Α. Μπουκουβάλα¹. Η αξία της συγκεκριμένης έκθεσης ως ιστορικής πηγής προσδιορίζεται από δύο όρους: από την αυθεντικότητα των μαρτυριών που εμπεριέχει και από την ιδιαίτερη προσωπικότητα του συντάκτη της.

Όσον αφορά στην αυθεντικότητά της, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι όσα καταθέτει ο Μπουκουβάλας προέρχονται από την άμεση εμπειρία του κατά την τριήμερη παραμονή του στα Βοδενά, όπου είχε μεταβεί με εντολή του Γενικού Προξένου Θεσσαλονίκης για να επιθεωρήσει τα ελληνικά σχολεία της πόλης και να καταγράψει την εθνική κατάσταση². Η πρωτοβουλία, βέβαια, της καταγραφής και αξιολόγησης της εκπαιδευτικής και εθνικής κατάστασης των μακεδονικών περιοχών εντασσόταν από το 1870 στα πλαίσια της εθνικής πολιτικής του ελληνικού κράτους στη Μακεδονία. Την αποστολή αυτή την είχαν αναλάβει οι Έλληνες Πρόξενοι με περιοδικές τους και το δίκτυο των απεσταλμένων τους. Τα πορίσματα της αυτοψίας τους καταθέτονταν στο Υπουργείο Εξωτερικών με αναλυτικές εκθέσεις και στατιστικές και συνέβαλαν στη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής του³.

Είναι προφανές, λοιπόν, ότι από την άποψη αυτή η έκθεση του Μπουκουβάλα αποδεικνύεται χρήσιμη, διότι αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα των εθνικών αντιλήψεων και κριτηρίων που χαρακτήριζαν τους υπεύθυνους φορείς της εκπαιδευτικής και εθνικής πολιτικής στη Μακεδονία στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα.

Όσον αφορά στην προσωπικότητα του συντάκτη της έκθεσης, θα πρέπει να προσθέσουμε ότι, παράλληλα με την ιδιότητα του εκπαιδευτικού στα σχολεία

1. βλ. ΑΥΕ-Φάκ. 1900, Κεντρική Υπηρεσία, αακ Κ', Έκθεση του γυμνασιάρχη Θεσσαλονίκης Γ. Α. Μπουκουβάλα, 29-3-1900, συνημ. στο υπ' αρ. 117/2-4-1900, Γενικού Προξένου Θεσσαλονίκης Ευγενιάδη προς τον Υπουργό Εξωτερικών Α. Ρωμάνο, συνημ. στο υπ' αρ. 709/6-4-1900 Υπουργείου Εξωτερικών προς την Επιτροπή προς ενίσχυσιν της ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας.

2. Ο Μπουκουβάλας ανέλαβε να επιθεωρήσει τα σχολεία Βοδενών "αφιλοκερδώς". Γι' αυτό το λόγο ο Πρόξενος Θεσσαλονίκης Ευγενιάδης συστήνει στον Υπουργό Εξωτερικών Ρωμάνο να του εκφράσει γραπτώς τις ευχαριστίες του, ό.π., Έκθεση Μπουκουβάλα.

3. Σχετικά με τις απόψεις και προτάσεις των Προξένων για την εκπαιδευτική και εθνική πραγματικότητα της ΒΔ Μακεδονίας βλ. τη μελέτη μας, Εκπαίδευση και Εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας 1870-1904, Παρασκευή, Αθήνα 1992.

της Μακεδονίας, ο Μπουκουβάλας ήταν γνωστός λόγιος, συνεργάτης του Γ. Δροσίνη στο περιοδικό "Εθνική Αγωγή" και συγγραφέας πολλών άρθρων με κύριο θέμα την ελληνική γλώσσα και το σλαβόφωνο ιδίωμα στη Μακεδονία⁴. Λόγω των ενασχολήσεών του με τα συγκεκριμένα θέματα και την προσωπική του εμπειρία από το μακεδονικό χώρο αναγνωριζόταν από τους συγχρόνους του ως "καλός γνώστης των μακεδονικών πραγμάτων"⁵.

Σχετικά με την αξιοπιστία των απόψεων του Μπουκουβάλα, η εξακρίβωση της οποίας είναι μια πολύπλευρη διαδικασία και εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τα ερωτήματα που ο ίδιος ο ιστορικός θέτει στην πηγή του, είναι απαραίτητο να διερευνηθεί σε συνάρτηση με τα ιδιόμορφα ιστορικο-κοινωνικά δεδομένα του συγκεκριμένου χώρου, που καθόριζαν τη στάση και τις επιλογές των ανθρώπων εκείνης της εποχής.

Θα πρέπει να προσθέσουμε επίσης ότι η πληρότητα της πληροφόρησης και της προβληματικής, καθώς και η αντικειμενικότητα της κριτικής του Μπουκουβάλα, θα πρέπει να διερευνηθεί με βάση τα κριτήρια και τον εννοιολογικό κώδικα εκείνης της εποχής. Στην αντίθετη περίπτωση, είναι γνωστό ότι η προσέγγιση του παρελθόντος με σημερινά κριτήρια περικλείει κινδύνους αναχρονιστικής ερμηνείας του. Η σωστή, λοιπόν, ανάγνωση της έκθεσης του Μπουκουβάλα πιστεύουμε ότι θα συμβάλει στην κατανόηση των προβλημάτων του παρελθόντος και συνεπώς στην ορθή προσέγγιση παρόμοιων ζητημάτων και στο παρόν. Αυτός, άλλωστε, είναι ένας από τους βασικούς σκοπούς της ιστορικής επιστήμης.

Η έκθεση του Μπουκουβάλα, γραμμένη στις 29 Μαρτίου του 1900, μας μεταφέρει χρονικά στις αρχές του κρίσιμου 20ού αιώνα, καθώς μαζί μ' αυτόν ξετυλίγεται η δεύτερη, η ένοπλη φάση της εθνικής αντιπαράθεσης των βαλκανικών δυνάμεων στη Μακεδονία (1904-1908). Θυμίζουμε ότι κατά την πρώτη φάση (1870-1904), την "ειρηνική", όπως αποκαλείται, οι βαλκανικοί εθνικισμοί εί-

4. Άρθρα του Μπουκουβάλα με εκπαιδευτικό περιεχόμενο, βλ. περιοδικό Εθνική Αγωγή: «Η κοινωνική μόρφωση των δημοδιδασκάλων», έτ. Α' (1898) 117 κ. ε.
«Η ποίησης εν τοις σχολείοις», έτ. Β' (1899) 49 κ. ε.
«Το παιδί», έτ. Β' (1899) 113 κ. ε.

5. «Η ελληνική Δημοτική Εκπαίδευσις εν Μακεδονία», έτ. Ε' (1902) 221-224.

Απόψεις του Μπουκουβάλα για την ελληνική βάση του σλαβόφωνου ιδιώματος, βλ. Γ. Μπουκουβάλας, Η γλώσσα των βουλγαροφώνων της Μακεδονίας, Κάϊρον 1905. Με το ίδιο θέμα αναδημοσιευμένο άρθρο από την ομώνυμη εφημερίδα του Καΐρου, βλ. Γ. Α. Μπουκουβάλας, «Η γλώσσα των εν Μακεδονία σλαβοφώνων», περιοδικό Ελληνισμός, 8 (1905) 906-915.

Εκτός από τα εκπαιδευτικά άρθρα του Μπουκουβάλα εντοπίσαμε κι ένα άρθρο του για τη διώρυγα του Σουέζ που το έγραψε κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο Κάϊρο το 1905, βλ. σχετικά Γ. Μπουκουβάλας, Η τομή του Σουέζ και ο Λεσέψ, Σύλλογος προς διάδοσιν των ωφελίμων βιβλίων, έκδοση Γ', 1927.

6. Ο.π., Ελληνισμός, σ. 906.

χαν εκφραστεί και αναμετρηθεί στο εκκλησιαστικό και εκπαιδευτικό πεδίο. Η προοπτική της ένοπλης σύγκρουσης που διαφαίνεται ήδη το 1900 στον ορίζοντα ως η μόνη αποτελεσματική οδός για τη διευθέτηση των αμοιβαίων εδαφικών διεκδικήσεων στη Μακεδονία, δε συνεπάγεται και την εγκατάλειψη των δοκιμασμένων μηχανισμών ιδεολογικής επενέργειας. Τόσο η θρησκευτική ομολογία και η εκπαιδευτική επιλογή όσο και η γλώσσα του χριστιανικού πληθυσμού της Μακεδονίας εξακολουθούν ν' αποτελούν τα μόνα αποδεικτικά στοιχεία της εθνικής ταυτότητας στις στατιστικές και στους πολιτικούς - διπλωματικούς χειρισμούς ακόμα και στις αρχές του 20ού αιώνα⁶.

Την εποχή αυτή, λοιπόν, η ταχύτητα των εξελίξεων, ιδιαίτερα μετά την ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, και η συνειδητοποίηση της απειλής από τη βουλγαρική διείσδυση στις βόρειες μακεδονικές περιοχές επέβαλε την ανασύνταξη των ελληνικών εθνικών δυνάμεων⁷.

Μέσα στο κλίμα του εθνικού παροξυσμού, η εθνική λογική και τα αξιολογικά της κριτήρια διέπονται συχνά από ένα επικριτικό πνεύμα και όχι σπάνια από υψηλούς τόνους απαισιοδοξίας. Σ' αυτό ακριβώς το κλίμα θα πρέπει να εντάξουμε και την έκθεση του Μπουκουβάλα και να προσεγγίσουμε την απόλυτη και κατηγορηματική διαπίστωσή του ότι στα Βοδενά "το σπουδαιότατο κέντρον της Μακεδονίας" το εθνικό φρόνημα παρουσίαζε "θλιβεράν κατάπτωσιν"⁸.

Η επιχειρηματολογία, με βάση την οποία τεκμηριώνει ο Μπουκουβάλας τη ρητή αυτή διατύπωση του εθνικού προβλήματος των Βοδενών, συνυφαίνεται γύρω από τρεις άξονες: το γλωσσικό, τον εκπαιδευτικό και τον κοινωνικό. Στο γλωσσικό πεδίο οι συγκεκριμένες επικρίσεις αναφέρονται κυρίως στην ευρεία και αποκλειστική χρήση της "βουλγαρικής" γλώσσας σ' όλες τις εκδηλώσεις της καθημερινής ζωής: στην αγορά⁹, στην οικογένεια¹⁰, ακόμα και στα ελληνικά

6. Το ιστορικό - πολιτικό πλαίσιο της εποχής εκείνης αναλύεται διεξοδικότερα στη μελέτη μας Εκπαίδευση και Εθνικισμός..., ό.π., σ. 47-58, 70-78.

7. Για την εκπαιδευτική βουλγαρική διείσδυση στη Μακεδονία και τα μέτρα που προτείνουν οι αρμόδιοι φορείς της εκπαιδευτικής πολιτικής για την αντιμετώπισή της, ό.π., Εκπαίδευση και Εθνικισμός..., σ. 25-29, 33-38.

8. ό.π., Έκθεση Μπουκουβάλα. Παρόμοιες καταγγελίες είχαν αρχίσει να διατυπώνονται από το 1890 και για άλλα ελληνικά κέντρα, όπως της Αχρίδας, του Μοναστηρίου και του Κρουσόβου, ό.π., Εκπαίδευση και Εθνικισμός..., σ. 55, 94.

9. Όσα αναφέρει ο Μπουκουβάλας για την απουσία της ελληνικής γλώσσας από το πεδίο των εμπορικών συναλλαγών παραμένουν στο επίπεδο των απλών διαπιστώσεων. Έτσι π.χ. η παρατήρησή του ότι στην αγορά όλοι "συνδιελέγοντο ή βουλγαριστί ή τουρκιστί" δε συνοδεύεται από την εξήγηση ότι κάθε Σάββατο συνέρρεαν από τα γύρω σλαβόφωνα χωριά οι παραγωγοί με τα προϊόντα τους για το καθιερωμένο παζάρι των Βοδενών. Κατά συνέπεια, η αγροτική προέλευση της πλειοψηφίας των συναλλασσομένων καθόριζε και τη γλώσσα της συναλλαγής.

10. Την περιορισμένη χρήση της ελληνικής γλώσσας στην οικογένεια συναρτά ο Μπου-

σχολεία¹¹. Η αδυναμία της ελληνικής γλώσσας να εκτοπίσει τη "βουλγαρική" πιστοποιούσε, σύμφωνα με την άποψη του Μπουκουβάλα, την αναποτελεσματικότητα της σαραντάχρονης εργασίας των ελληνικών σχολείων της πόλης¹². Σταθερά, λοιπόν, όπως και πριν 20 χρόνια, οι αιτίες του γλωσσικού και συνακόλουθα του εθνικού προβλήματος αναζητούνται αποκλειστικά στην ελληνική εκπαίδευση. Στη συγκεκριμένη περίπτωση των Βοδενών οι εκπαιδευτικές αδυναμίες εντοπίζονται σε τέσσερα επίπεδα: α) στην προσχολική εκπαίδευση, β) στη γυναικεία εκπαίδευση, γ) στη γλωσσική διδασκαλία και δ) στο διδακτικό προσωπικό.

Στο πρώτο επίπεδο επισημαίνεται η ολοκληρωτική απουσία αναλυτικού προγράμματος, η ακατάλληλη μέθοδος γλωσσικής διδασκαλίας, οι "χρονοβόρες" και "άσκοπες" επιδείξεις των γνώσεων των μαθητών στις ετήσιες προφορικές εξετάσεις¹³.

κουβάλας από την εντοπιότητα των μητέρων. Μόνο οι οικογένειες, των οποίων "αι οικοδέσποινοι" κατάγονταν από ελληνόφωνες περιοχές, χρησιμοποιούσαν την ελληνική γλώσσα στο σπίτι, ό.π., Εκθεση Μπουκουβάλα.

11. Για τη χρήση της "βουλγαρικής" στο χώρο του σχολείου ο Μπουκουβάλας αναφέρει τα εξής: "Αλλά δυστυχώς και ενταύθα τας αυτάς αποθαρρυντικές εντυπώσεις απεκόμισα. Οι μαθηταί εντός αυτών των αιθουσών των παραδόσεων, οσάκις μένωνσιν άνευ διδασκάλου, διαλέγονται προς αλλήλους βουλγαριστί μηδ' αυτών των ανωτέρων τάξεων εξαιρουμένων", ό.π., Εκθεση Μπουκουβάλα.

12. Για την προϊστορία της ελληνικής εκπαίδευσης στα Βοδενά, βλ. σχετικά Στεφάνου Παπαδοπούλου, «Εκπαιδευτική κατάσταση Εδέσσης (Βοδενών) πριν από την απελευθέρωση», Εδεσσαϊκά Χρονικά, Οκτώβριος 1975, τεύχος 9, έτος Α', τ. Β', σ. 5-9, και Γεωργίου Τουσίμη, «Η Παιδεία στην Έδεσσα μέχρι το 1782», Εδεσσαϊκά Χρονικά, Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος 1972, έτος Α', τεύχος 3, σ. 13-15. Επίσης, Κ. Σταλίδη, Η ίδρυση του πρώτου σχολείου στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας, Εδεσσαϊκά Χρονικά, Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος 1972, έτος Α' τεύχος 3, σ. 16-21. Του ίδιου, «Η κατάσταση της Παιδείας στην Έδεσσα το έτος 1899», Εδεσσαϊκά Χρονικά, 1972/3-8, τεύχος 2, σ. 25-29. Για την προϊστορία του Γυμνασίου Έδεσσας, βλ. Δημητρίου Αντωνιάδη, "Το Γυμνάσιο Εδέσσης", Εδεσσαϊκά Χρονικά, Ιανουάριος - Απρίλιος 1972, σ. 19-21.

13. Συγκεκριμένα, καταγγέλλεται η μηχανική εκμάθηση διαλόγων, ποιημάτων και αποσπασμάτων της Παλαιάς Διαθήκης από τα νήπια. Ταυτόχρονα προτείνεται η σύνταξη Οδηγού για τη γλωσσική διδασκαλία στα νηπιαγωγεία και η καθιέρωση διδακτικών σεμιναρίων μιας εβδομάδας στην αρχή κάθε έτους στη Θεσσαλονίκη για την επιμόρφωση των νηπιαγωγών των ολαβόφωνων περιοχών, ό.π., Εκθεση Μπουκουβάλα. Όσο αφορά την πρώτη πρόταση του Μπουκουβάλα, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι είχε ήδη καταρτιστεί και κυκλοφορήσει εκείνη τη χρονιά ένα πολυσέλιδο έντυπο Αναλυτικό Πρόγραμμα Αστικών Σχολών και Νηπιαγωγείων με οδηγίες για την εφαρμογή του, βλ. σχετικά ΑΥΕ-Φάκ. 1900, Β' Αρχείον, Εγκύκλιοι προς τας Προξενικές και Πρεσβευτικές Αρχάς, Αναλυτικόν Πρόγραμμα Αστικών Σχολών και Νηπιαγωγείων, συνημ. στην εγκύκλιο του Υπουργείου Εξωτερικών προς Προξενεία Βιτωλίων, Σεργών, Καβάλλας και Σκοπείων, αρ. 2479/3-10-1900. Σχετικά με τα διδακτικά σεμινάρια στη Θεσσαλονίκη, παρόμοιες προτάσεις είχαν διατυπωθεί και στο παρελθόν. Η υλοποίησή τους επιτεύχθηκε τελικά το 1906 για πρώτη φορά στη Θεσσαλονίκη και το Μοναστήρι και

Στο δεύτερο επίπεδο κρίνεται ως ανεπαρκής η πενταετής διάρκεια φοίτησης των κοριτσιών στο παρθεναγωγείο για τη διατήρηση της ελληνομάθειας και την καλλιέργεια του εθνικού φρονήματος¹⁴.

Στο τρίτο επίπεδο αξιολογείται αρνητικά το περιεχόμενο των κειμένων και επικρίνεται η επιλογή της καθαρεύουσας ως γλωσσικού οργάνου διδασκαλίας¹⁵.

Στο τέταρτο επίπεδο χαρακτηρίζεται ως επισχετική η τοπική προέλευση των δασκάλων, για το λόγο ότι αυτοί ως σλαβόφωνοι δεν γνώριζαν την ελληνική ως μητρική γλώσσα, αλλά "τεχνητός"¹⁶.

Τέλος, στο πέμπτο, στο κοινωνικό πεδίο, που συγκεντρώνει τα ισχυρότερα πυρά της κριτικής του Μπουκουβάλα, θεωρείται σοβαρό πρόβλημα η έλλειψη σαφών διαχωριστικών ορίων ανάμεσα στις δύο εθνικές μερίδες της πόλης, της ελληνικής και της βουλγαρικής. Ως ενδεικτικά στοιχεία της ανάμειξής τους αναφέρονται οι συχνοί γάμοι, οι συγγενικοί δεσμοί και σχέσεις, η μετακίνηση των μαθητών από το ελληνικό στο βουλγαρικό σχολείο, ο εκκλησιασμός πατριαρχικών χριστιανών και στο "βουλγαρικό" ναό, και τέλος, η "επίμεμπτος" αδιαφορία της ανώτερης κοινωνικής τάξης των Βοδενών για τα εθνικά θέματα¹⁷. Ειδικά γι' αυτήν την τελευταία καταγγελία του, ο Μπουκουβάλας επικαλείται το γεγονός της εκλογής ως μυχτάρη ενός "Βούλγαρου σχισματικού" από τους "λεγόμενους Έλληνας", παρά τις παραινέσεις του μητροπολίτη¹⁸.

τελευταία φορά το 1908 στη Θεσσαλονίκη. Περισσότερες πληροφορίες για το θέμα αυτό, ό.π., Εκπαίδευση και Εθνικισμός, σ. 166-168.

14. Σύμφωνα με όσα σχολιάζει ο Μπουκουβάλας γι' αυτό το θέμα, η απομάκρυνση των μαθητριών σε μικρή ηλικία από το σχολείο και η επιστροφή τους στον "πατρών οίκον", όπου θα παρέμεναν για πολλά χρόνια μέχρι να δημιουργήσουν δικές τους οικογένειες, περιέκλειε τον κίνδυνο να χάσουν την ευχέρεια του "ελληνιστί διαλέγεσθαι". Για την εξουδετέρωση αυτού του κινδύνου προτείνει την αύξηση του χρόνου φοίτησης στο Παρθεναγωγείο με την προσθήκη δύο επιπλέον τάξεων, έκτης και έβδομης, ό.π., Εκθεση Μπουκουβάλα.

15. Για την αναποτελεσματικότητα της καθαρεύουσας στα σχολεία των ξενόφωνων περιοχών, ο Μπουκουβάλας διατυπώνει έμμεσα τη γνώμη του χρησιμοποιώντας τις απόψεις "έγκριτου ομογενούς" που δεν κατονομάζει: "Διότι η διδασκαλία διεξάγεται τοιαύτη, ώστε η γλώσσα να μη άπτηται της συνειδήσεως των παιδών, να μην έχη απολύτως μηδεμίαν σχέση προς τον βίον αυτών, προς τας παραδόσεις του έθνους, προς την εκκλησίαν, προς την κοινωνίαν. Είναι δια τους μαθητάς νεκρά γλώσσα, αήθης όλως προσπλιττούσα εις την ακοήν των, τραχεία την προφοράν, μήτε ζωήν, μήτε δύναμίν τινα εμφανίνοσα. Είναι τέλος, είδωλον γλώσσης άψυχον...".

16. ό.π., Εκθεση Μπουκουβάλα.

17. Πάνω στο θέμα αυτό γράφει ο ίδιος χαρακτηριστικά τα εξής:

"Αλλά το θλιβερότερον είναι ότι και αυτή η ανεπτυγμένη τάξις των Βοδενών έχει επίσης χαλαρόν το αίσθημα, διότι ου μόνον δεν υπερμαχεί προς έμπνευσιν φρονήματος εις τους αδιαφόρους, αλλά και αυτή επιδείκνυται επίμεμπτον αδιαφορίαν, εξ ουδενός ελατηρίου συγκινουμένη, προς ουδέν εθνικόν ιδεώδες αποβλέπουσα", ό.π., Εκθεση Μπουκουβάλα.

18. Η συγκεκριμένη εκλογή επιβαλλόταν από την ανάγκη διατήρησης των εσωτερικών

Ας δούμε, όμως, ποιά εικόνα προβάλλει την εποχή αυτή η ίδια η πόλη των Βοδενών στα δύο κατεξοχήν πεδία του εθνικιστικού ανταγωνισμού: στο εκκλησιαστικό και το εκπαιδευτικό. Σύμφωνα με μαρτυρίες εκείνης της εποχής στις αρχές του 1900 τα Βοδενά συγκέντρωναν 1000 περίπου χριστιανικές οικογένειες, από τις οποίες 650-700 αντιπροσώπευαν την ελληνική εθνική δύναμη, αφού αναγνώριζαν την εκκλησιαστική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, 150-200 οικογένειες εκπροσωπούσαν τη βουλγαρική εθνική δύναμη, καθώς αναγνώριζαν εκκλησιαστικά τη Βουλγαρική Εξαρχία και τέλος, 100 οικογένειες χαρακτηρίζονταν "σερβικές" με κριτήριο, όπως υποθέτουμε, την επιλογή του σερβικού σχολείου για τη μόρφωση των παιδιών τους¹⁹.

Με βάση, λοιπόν, τη θρησκευτική ομολογία των χριστιανών κατοίκων και την ποσοτική κατανομή τους στις επιμέρους θρησκευτικές και συνεπώς εθνικές ομάδες - αφού το θρησκευτικό γνώρισμα ταυτιζόταν εκείνη την εποχή με το εθνικό - αναδεικνύεται η αριθμητική υπεροχή της ελληνικής εθνικής ομάδας, η οποία συγκέντρωνε πάνω από το διπλάσιο αριθμό οικογενειών.

Αλλά και στον εκπαιδευτικό τομέα είναι ευδιάκριτη η ελληνική υπεροχή. Την ίδια χρονιά λειτουργούν στα Βοδενά τα εξής σχολεία:

Ελληνικά σχολεία: μία Αστική Σχολή αρρένων, οκτώ τάξεων, ένα Παρθεναγωγείο, πέντε τάξεων και δύο Νηπιαγωγεία. Τα σχολεία αυτά συγκέντρωναν 466 μαθητές και 11 δασκάλους²⁰.

Ένα βουλγαρικό σχολείο, που ήταν ουσιαστικά μια εμπορική σχολή, με περισσότερους από 100 μαθητές και "πολυάριθμο" διδακτικό προσωπικό²¹.

ισορροπιών ανάμεσα στις ομάδες και του πνεύματος ενότιος απέναντι στον οθωμανό επικυρίαρχο. Αυτό επιβεβαιώνεται από την απάντηση που έδωσαν τα ίδια τα μέλη της ορθόδοξης κοινότητας Βοδενών στο Μητροπολίτη: "Μάτην ο Μητροπολίτης παρέστησεν εις αυτούς την σπουδαιότητα της θέσεως ταύτης, μάτην υπέμνησεν ότι είναι σχισματικός. Η απάντησις αυτών εις τας διαμαρτυρίας του Αρχιερέως αρκεί να χαρακτηρίση ζωηρότατα την κατάστασιν των Βοδενών: 'Τί Βούλγαρος και Έλληνας' απεκρίναντο, 'όλοι ένα είμαστε. Θέλεις να μας διαιρέσης δια να σκοτωνώμεθα όπως εις το Γευγελή';", ό.π., Έκθεση Μπουκουβάλα.

19. ό.π., Έκθεση Μπουκουβάλα. Πρβλ. και Κωνσταντίνου Βακαλόπουλου, Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα (1894-1904), Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 235. Σύμφωνα με τις πηγές του ο αριθμός και η σύνθεση του πληθυσμού των Βοδενών στα 1904 παρουσιάζεται ως εξής: Περιφέρεια Βοδενών: Έλληνες: 14.149, Εξαρχικοί: 5.750. Πόλη Βοδενών: Έλληνες 7.500, Τούρκοι: 5.000, Βούλγαροι: 1.500. Αντίστοιχα, ο Βούλγαρος ιστορικός Brancoff D. M. υπολογίζει το 1905 το χριστιανικό πληθυσμό της πόλης των Βοδενών σε 10.300 με την εξής κατανομή: 6.280 πατριαρχικοί, 3.600 εξαρχικοί, 120 σερβίζοντες, 30 Βλάχοι, 270 Γύφτοι, βλ. Brancoff D.M., La Macédoine et sa population chretienne, Paris 1905, σ. 190.

20. ό.π., έκθεση Μπουκουβάλα. Πρβλ. και Κων. Βακαλόπουλου, Η Μακεδονία στις παραμονές ... ό.π., σ. 235, όπου αναφέρεται ότι το 1904 στα Βοδενά λειτουργούσε ένα ημιγυμνάσιο τριών τάξεων, ένα Ελληνικό σχολείο και δύο Νηπιαγωγεία, με 625 μαθητές και 10 δασκάλους.

21. Το πρώτο βουλγαρικό σχολείο συστήθηκε στα Βοδενά το 1879, ενώ το αντίστοιχο

Ένα σερβικό σχολείο με ελάχιστους μαθητές.

Ο ίδιος ο Μπουκουβάλας μας πληροφορεί ότι την ίδια χρονιά αναμενόταν η έκδοση άδειας για τη λειτουργία και ρουμανικού σχολείου στα Βοδενά.

Φυσικά, τα ελληνικά σχολεία συγκέντρωναν μεγαλύτερο αριθμό διδακτικού προσωπικού (11 συνολικά), η μορφωτική στάθμη του οποίου δεν ήταν καθόλου κατώτερη, τυπικά τουλάχιστον, από αυτήν των δασκάλων του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους την ίδια εποχή. Σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτουμε από τη δεκαετία του 1888-1900 οι δάσκαλοι και οι δασκάλες των ελληνικών σχολείων είχαν αποφοιτήσει από τις εξής σχολές²²:

σερβικό το 1896. Το 1894 λειτουργούσε στα Βοδενά και δεύτερο βουλγαρικό σχολείο με 200 μαθητές και 10 δασκάλους, σύμφωνα με στοιχεία του Βρετανικού Αρχείου που βρίσκονται στο Ιστορικό Αρχείο του Μουσείου του Μακεδονικού Αγώνα στη Θεσσαλονίκη, η αρχαική ένδειξη των οποίων μας είναι άγνωστη.

22. Οι πληροφορίες για το διδακτικό προσωπικό των ελληνικών σχολείων κατά το σχολικό έτος 1888-1889 προέρχονται από την έκθεση του Βασιλείου Δημητριάδη, βλ. ΑΥΕ-Φάκ. 1888-1889: Προϋπολογισμός Επιτροπής προς ενίσχυσιν της ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας, αρ. 154/1-7-1888, Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης προς Πρόξενον Θεσσαλονίκης Γ. Δοκόν, όπου συνημ. και η Έκθεση του Β. Δημητριάδη, με ημερομηνία 22-6-1888. Σύμφωνα με τα στοιχεία της συγκεκριμένης έκθεσης, η εκπαιδευτική κατάσταση των Βοδενών στα 1888 ήταν η ακόλουθη:

Ελληνικά σχολεία Βοδενών

Σχολεία	Τάξεις	Αριθμός μαθητών	Διδάσκοντες	Προέλευση	Μισθός σε οθ. λίρες
1. Σχολή αρρένων	Α'	35	Μέλφος Ιωάν. (σχολάρχης)	Εγχώριος	80
	Β'	40	Σακαρέλος Ε. (τελειόφ. Γυμν.)	»	37
	Γ'	45	Τύμης Ιωάν. (Διδ. Θεσ/νίκης)	»	35
	Δ'	24	Νάντσης Τρύφων (τελειόφ. Γυμν.)	»	25
	Ε'	18	Γέσιος Κων/νος (τελειόφ. Γυμν.)	»	20
	ΣΤ'	13	Δημητριάδης Βασ. (ιεροδ. Κων/λης) Γιούσης Ευάγ. (τελειόφ. Γυμν.)	»	20 35
2. Νηπιακό τμήμα	-	60			
3. Ημιγυμνάσιο	Α'	9			
	Β'	8			
	Σύνολο	252			
4. Παρθεναγωγείο	Α'	20	Μηνά Πολυξένη	ξένη	50
	Β'	15	Στωϊδης Νικόλ. (τελ. Διδ. Θεσ/κής)	εγχώριος	35

1. Σακαρέλος Ευάγγελος, Βοδενά, τελειόφοιτος Γυμνασίου Θεσσαλονίκης
2. Γέσιος Κωνσταντίνος, Βοδενά, τελειόφοιτος Γυμνασίου Θεσσαλονίκης
3. Γιούσμης Ευάγγελος, Βοδενά, τελειόφοιτος Γυμνασίου Θεσσαλονίκης
4. Νάντσης Τρύφων, Βοδενά, πρωτοετής φοιτητής Φιλολογίας
5. Τύμης Ιωάννης, Βοδενά, πτυχιούχος Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης
6. Στωϊδης Νικόλαος, Βοδενά, πτυχιούχος Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης
7. Στεφάνου Παντελής, Βοδενά, πτυχιούχος Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης
8. Δημητριάδης Βασίλειος, Βοδενά, απόφοιτος Ιεροδιδασκαλείου Κων/πόλεως
9. Βολίδης Π., διευθυντής Θεσσαλονίκη, Αστικής σχολής, τελειόφ. Φιλολογίας
10. Κάννης Δ., Γευγελή, πτυχιούχος Διδασκαλείου Σερρών
11. Μαυρουδή Ελένη, Θεσσαλονίκη, πτυχίο ΠαρθENAγωγείου Θεσσαλονίκης
12. Ακριβοπούλου Ελένη, Θεσσαλονίκη, πτυχίο ΠαρθENAγωγείου Θεσσαλονίκης
13. Τσακνάκη Φανή, Θεσσαλονίκη, πτυχίο ΠαρθENAγωγείου Θεσσαλονίκης
14. Παπασταυριανού Ευτυχία, Βόλος, Λύκειο Δραγάτση Σμύρνης²³.

Με βάση, λοιπόν, τη γλώσσα των αριθμών, μέσα από την οποία προβάλλονταν τα εθνικιστικά αιτήματα εκείνη την εποχή, τα εκκλησιαστικά και εκπαιδευτικά δεδομένα των Βοδενών υποδηλώνουν το ελληνικό προβάδισμα. Γι' αυτό εύλογα μπορεί να αναρωτηθεί κανείς για την εθνική απαισιοδοξία που αποπνέει η έκθεση του Μπουκουβάλα.

Αρχικά θα πρέπει να αναφέρουμε ότι όσα διατυπώνει για το γλωσσικό πρόβλημα δεν ακούγονται για πρώτη φορά.

Η γλωσσική πραγματικότητα στις μικτές χριστιανικές κοινότητες της μεσαιώνας γεωγραφικής μακεδονικής ζώνης, όπου επικρατέστερο γλωσσικό ιδίωμα ήταν το σλαβόφωνο, ήταν πέρα για πέρα γνωστή στους αρμόδιους φορείς της εθνικής πολιτικής από το 1880. Γνωστές, επίσης, ήταν και οι καταγγελίες που εκτοξεύονται από τους Έλληνες Προξένους της Μακεδονίας, κυρίως μετά το 1890, άλλοτε για τις μικρές εθνικές επιδόσεις του ντόπιου πληθυσμού και άλλοτε για την "ανεργμάτιστη" εθνική και εκπαιδευτική πολιτική που εφαρμόστηκε²⁴.

Γ'	10	Χατζηλούσης Νικ.	εγχώριος	20
Δ'	6	Γιούσμης Ευάγ.	»	20
Ε'	5			
5. Νηπιαγωγείο	100	Πέτρου Μαρία	ξένη	42

Τα παραπάνω σχολεία συντηρούνταν με: 180 λίρες χορήγημα του ελληνικού κράτους και 226 λίρες της κοινότητας, Ο.Π., Έκθεση Β. Δημητριάδη Πρβλ. και Εδεσσαϊκά Χρονικά, Μάρτιος-Αύγουστος 1972, τεύχος 2, σ 25-29, Έκθεση σχολικών εφόρων Έδεσσας για την εκπαιδευτική κατάσταση της πόλης το 1899, που δημοσίευσε ο Κ. Σταλίδης.

23. Ο.Π., Έκθεση Μπουκουβάλα.

24. Ο.Π., Εκπαίδευση και Εθνικισμός... σ. 57, 94.

Αν και ο Μπουκουβάλας αναγνωρίζει την ανεπάρκεια της καθαρεύουσας να καταρτίσει γλωσσικά τους ξενόγλωσσους μαθητές των ελληνικών σχολείων της Μακεδονίας, ωστόσο δεν προτείνει την εναλλακτική λύση της δημοτικής. Είμαστε στα 1900. Δεν έχει εγκαινιαστεί ακόμα ο εκπαιδευτικός Δημοτικισμός με τον Φώτη Φωτιάδη και βέβαια απέχουμε δέκα χρόνια από την ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου²⁵. Η εμμονή στην κλασική παιδεία που χαρακτήριζε από το 1830 το εκπαιδευτικό σύστημα του ελεύθερου ελληνικού κράτους, δεν υποχωρεί ούτε μπροστά στις εγγενείς γλωσσικές αδυναμίες των μαθητών στις υπόδουλες μακεδονικές περιοχές. Πάνω στο θέμα αυτό η εθνική πολιτική χαρακτηρίζεται από μια βαθιά εσωτερική αντίφαση: από τη μια πλευρά θεωρείται δεδομένος ο εθνοποιητικός ρόλος της κλασικής παιδείας, ενώ από την άλλη, το γλωσσικό της όργανο, η καθαρεύουσα, αποδεικνύεται ανίσχυρο να συμβάλει στην υλοποίηση των εθνικών προσδοκιών²⁶. Παρόλο που η λογική της καθαρεύουσας θα έρθει αντιμέτωπη, πολύ συχνά μετά το 1890, με τη λογική του αλυτρωτικού προβλήματος, ωστόσο μέχρι το τέλος της τουρκικής κυριαρχίας στη Μακεδονία δεν τροποποιείται η σχολική πρακτική, ούτε στη Μακεδονία ούτε, φυσικά, στο ελληνικό κράτος. Κι αυτό, παρά την εκπόνηση νέου αναλυτικού προγράμματος για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση και την παροχή οδηγίων πρακτικής διδασκαλίας για τις Νηπιαγωγούς των ξενόγλωσσων περιοχών, ήδη από το 1900²⁷.

Αποκαλυπτικά της εθνικής λογικής εκείνης της εποχής είναι και όσα καταγγέλλονται για το διδακτικό προσωπικό σχετικά με την "τραχεία και βάρβαρον προφοράν" του. Το πρόβλημα επικεντρώνεται στη διαφορά γλωσσικής δεξιάτητας των ντόπιων από τους ελληνόφωνους δασκάλους όχι τόσο από μορφωτική ή τεχνολογική άποψη όσο από ακουστική ή αισθητική τελικά. Η "ξενική", λοιπόν, προφορά ως στίγμα "φυλετικό" ενέτασσε τους ντόπιους δασκάλους στην κατηγορία των ακατάλληλων να διδάξουν "εν βουλγαροφώνω χώρα"²⁸.

Η τοποθέτηση αυτή του Μπουκουβάλα έρχεται σε αντίθεση με την επίσημη πρακτική που ακολουθήθηκε μέχρι τότε πάνω στο διδασκαλικό θέμα. Πιο συγ-

25. Για τον εκπαιδευτικό Δημοτικισμό και τον Εκπαιδευτικό Όμιλο, βλ. σχετικά Δημ. Χαράλαμπος, Ο εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυσή του, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του, Θεσσαλονίκη 1987, και Νικ. Τερζή, Η παιδαγωγική του Αλέξανδρου Δελμούζου: Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 26-27. Επίσης στον Γ. Παπακόστα, Ο Φώτης Φωτιάδης και το Αδελφάτο της Εθνικής γλώσσας: η αλληλογραφία, Αθήνα 1985, σ. 45-46.

26. Βλ. σχετικά Χαράλαμπος Νούτσου, Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος 1831-1973, Θεμέλιο, Αθήνα 1979, σ. 196-197.

27. Ο.Π., Αναλυτικό πρόγραμμα των Αστικών σχολών και Νηπιαγωγείων του 1900.

28. Για την ταξική λειτουργία της γλώσσας και το ρόλο της στην παραγωγή του εθνισμού βλ. Ετιέν Μπαλιμπάρ, Ιμμανουέλ Βαλλερστάιν, Φυλή, Έθνος, Τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 148-152, 158-159.

κεκριμένα, από την εποχή που το ελληνικό κράτος άρχισε να θέτει κάτω από τον έλεγχό του την εκπαιδευτική υπόθεση στη Μακεδονία (1880), προβαλλόταν επιτακτικά η ανάγκη δημιουργίας εγχώριων φορέων εθνικής δράσης (δασκάλων ή ιερέων) ή αλλιώς δημιουργίας αποστόλων εθνικής ιδέας από τις ντόπιες δυνάμεις. Γι' αυτό το σκοπό άλλωστε αναβαθμίζονται τα Γυμνάσια των κεντρικών μακεδονικών πόλεων, ιδρύονται οικοτροφεία, προσφέρονται υποτροφίες σε Μακεδόνες μαθητές, συστήνεται το Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης και το Υποδιδασκαλείο και η Ιερατική σχολή του Μοναστηρίου. Από τους υποψήφιους δασκάλους των παραπάνω ιδρυμάτων αναμένονταν να συντελέσουν αποτελεσματικά: στη συγκράτηση του χριστιανικού πληθυσμού στη σφαίρα επιρροής του Πατριαρχείου, στην καταπολέμηση της ξένης προπαγάνδας, στη διάδοση της ελληνικής γλώσσας και την καλλιέργεια του εθνικού φρονήματος στους χριστιανικούς πληθυσμούς. Φανερά δυσβάστακτο βάρος για τους αδύνατους ώμους τους. Ωστόσο σ' αυτούς ανατίθεται η περιφρούρηση των εθνικών κειτημένων. Κατά συνέπεια σ' αυτούς κάθε φορά επιρρίπτεται και η ευθύνη για την «οικτρά» εθνική κατάσταση που παρουσίαζε η μακεδονική ενδοχώρα μετά το 1890. Τα αίτια της αναζητούνται στη χαμηλή μορφωτική στάθμη τους²⁹.

Τώρα, στα 1900, η αδυναμία των δασκάλων να υλοποιήσουν το γλωσσικό - εκπαιδευτικό και τελικά εθνικό στόχο, όπως τον εννοούσε ο ίδιος ο Μπουκουβάλας, αποδίδεται στην τοπική τους προέλευση. Γι' αυτό πρότεινε να αντικατασταθούν από «ελληνόφωνους δασκάλους». Η πρόταση, όμως, αυτή διατυπώνεται, ενώ ήταν γνωστή τόσο η ενδεχόμενη αντίδραση της ίδιας της κοινότητας, στη δικαιοδοσία της οποίας ανήκε το θέμα του διορισμού ή της απόλυσης του διδακτικού προσωπικού, όσο και η εγγενής αδυναμία εξεύρεσης καταρτισμένων δασκάλων από ελληνόφωνες περιοχές, που να δέχονται μάλιστα να εργασθούν κάτω από δύσκολες συνθήκες.

Τέλος, όσον αφορά στο κοινωνικό ζήτημα, είναι φανερό ότι ο Μπουκουβάλας, που έρχεται από το ελληνικό κράτος με διαφορετικό προβληματισμό και πολιτικούς στόχους στο μυαλό του, εισπράττει ένα είδος εθνικής αδιαφορίας, ιδιαίτερα από την ανώτατη κοινωνική τάξη της πόλης, η οποία δεν εκδηλώνεται, όσο θα επιθυμούσε ο ίδιος, δραστήρια προς την κατεύθυνση των εθνικών διεκδικήσεων και της εξάπλωσης της εθνικής συνείδησης.

Η ανάγκη ύπαρξης σαφούς διαχωρισμού των ομάδων, στις μικτές ιδίως χριστιανικές κοινότητες, ανταποκρινόταν, βέβαια, στις απαιτήσεις του εθνικισμού,

29. Για το ρόλο που επωμίζονταν οι δάσκαλοι εκείνη την εποχή και γενικά για το διδακτικό πρόβλημα στις υπόδουλες περιοχές βλ. Εκπαίδευση και Εθνικισμός... ό.π., σ. 154-169, καθώς επίσης το άρθρο της ίδιας, Quelques Aspects des problèmes de la formation des instituteurs Grecs dans la partie européenne ottomane au début du XXe siècle, Τόμος Πρακτικών ΣΤ' Συνεδρίου Νοτιοανατολικής Ευρώπης, Σόφια 30 Αυγούστου-5 Σεπτεμβρίου 1989, Επιτροπή Ερευνών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, Αθήνα 1990, σ. 255-266.

σμού, δεν εξέφραζε όμως πάντα και τις ανάγκες των ιδίων των ανθρώπων. Πρακτικοί λόγοι επιβίωσης αποδεικνύονται αρκετές φορές ισχυρότεροι ρυθμιστές της συμπεριφοράς τους από οποιεσδήποτε εθνικές επιταγές. Επειτα, η μακρόχρονη συμβίωση των ανθρώπων στον ίδιο γεωγραφικό και κοινωνικό χώρο, με κοινό ιστορικό παρελθόν, κοινά βιώματα και συμφέροντα κάτω από τον τουρκικό ζυγό συντέλεσαν στην ανάπτυξη δεσμών έξω από εθνικές διακρίσεις, οι οποίοι δεν ήταν εύκολο να καταλυθούν από τη μια στιγμή στην άλλη.

Το γεγονός ότι δεν υπάρχουν σαφείς τομές ανάμεσα στους πληθυσμούς αυτό δεν σημαίνει αναγκαστικά την έλλειψη εθνικής συνείδησης, αλλά την αμοιβαία αποδοχή ή συγκαταβατική ανοχή στις διαφορετικές επιλογές των ομάδων, την εξυπηρέτηση ατομικών συμφερόντων, την ανάγκη διασφάλισης των εσωτερικών ισορροπιών, που συχνά τοποθετούνταν πάνω από την εκκλησιαστική και εκπαιδευτική ισορροπία και τελικά, ένα πνεύμα συνεργασίας, αν όχι και ενότητας, απαραίτητο για την περιφρούρηση της αυθυπαρξίας τους στους δύσκολους καιρούς που ζούσαν.

Τα φαινόμενα αυτά, που για τους αρμόδιους φορείς της εθνικής πολιτικής αποτελούσαν δείγματα ενός χαλαρού εθνικού αισθήματος, δεν είναι καθόλου αφύσικα μέσα στο πλαίσιο των μη διακριτών ορίων ανάμεσα στους πληθυσμούς. Ακριβώς αυτή η μη καθαρότητα των διακρίσεων οδηγεί σε μεγαλύτερες συσσωματώσεις το χριστιανικό στοιχείο και του επιτρέπει να διατηρεί καλύτερα την ισορροπία του πρωταρχικά απέναντι στους επικυρίαρχους Οθωμανούς.

Ας μη ξεχνάμε ότι βρισκόμαστε στο 1900, τρία χρόνια πριν την έναρξη του Μακεδονικού Αγώνα, τότε που οι τομές και οι οριοθετήσεις ανάμεσα στις ομάδες θα γίνουν αναγκαστικά ευδιάκριτες, κάτω από τη βία της ένοπλης πια εθνικής αναμέτρησης.